
ANNALIS
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. XLVIII, 2

SECTIO H

2014

* Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Katedra Gospodarki Światowej i Integracji Europejskiej
** Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Katedra Ekonomii i Zarządzania

BOGUMIŁA MUCHA-LESZKO*, ANETA JAROSZ-ANGOWSKA**

*Richard Coudenhove-Kalergi jako autor koncepcji
unii federalnej oraz inicjator procesów integracyjnych w Europie*

Richard Coudenhove-Kalergi as the author of the federal union concept and European integration
processes initiator

Słowa kluczowe: Coudenhove-Kalergi, Paneuropa, ruch paneuropejski, Unia Europejska

Keywords: Coudenhove-Kalergi, Pan-Europe, Pan-European movement, European Union

Wstęp

Integracja europejska jest wynikiem działania splotu czynników o wymiarze regionalnym i globalnym, ale znaczenie każdego z nich zależało od zaangażowania intelektualistów i polityków przedstawiających plany zjednoczeniowe, organizujących ruchy proeuropejskie i przygotowujących raporty i dokumenty stanowiące podstawę współdziałania krajów. Sama idea zjednoczenia Europy ma wielowiekową historię, a jej rozwój pozostawał w ścisłym związku z potrzebą zapewnienia bezpieczeństwa i pokoju. Od połowy XIX wieku szanse materializacji idei zjednoczenia Europy istotnie wzrosły, ponieważ coraz ważniejsze stawały się przesłanki ekonomiczne. Liczne granice celne utrudniały dostęp do rynków i rozwój wymiany handlowej. Pojawiły się wówczas pierwsze koncepcje międzynarodowej integracji handlowej – strefy wolnego handlu i unii celnej. W praktyce te preferencyjne układy handlowe nie uzyskały większego znaczenia, zbyt szybko się rozpadały. Przykładem trwałej unii celnej był Niemiecki Związek Celny (Zollverein), który funkcjonował w latach 1834–1871 i odegrał ważną rolę w rozwoju handlu w podzielonych Niemczech, tym niemniej w skali europejskiej nie miał większego znaczenia. Po zjednoczeniu

gospodarka niemiecka rozwijała się dynamicznie, wykorzystując nowe technologie drugiego etapu industrializacji. W latach 1880–1913 kapitał niemiecki był lokowany w różnych dziedzinach gospodarki wielu krajów, a odnoszone sukcesy przyczyniały się do głoszenia poglądów o celowości powstania w Europie związku gospodarczego państw, z przewodnią rolą Niemiec [Łuczak, 1984, s. 17]. Teorie uzasadniające efektywność polityki integracyjnej zaczęły się rozwijać w Niemczech na przełomie XIX i XX wieku. Do najbardziej znanych należały Mitteleuropa i „gospodarka wielkiego obszaru”. Antoni Marszałek [1996, s. 33–69] podkreśla wartość doktryn niemieckich w teorii integracji międzynarodowej ze względu na wskazywanie makro- i mikroekonomicznych korzyści dużego obszaru gospodarczego: 1) bardziej efektywnej alokacji kapitału i lokalizacji produkcji oraz 2) obniżania kosztów produkcji dzięki wzrostowi konkurencji i skali produkcji, choć w Mitteleuropie dostrzega elementy nacjonalistyczne.

Możliwości realizacji koncepcji integracyjnych na przełomie wieków były ograniczone ze względu na rosnący protekcyjizm w handlu, imperialne cele polityki głównych mocarstw i wzrost siły rynkowej monopolii. Nasilające się sprzeczności interesów gospodarczych doprowadziły do wybuchu I wojny światowej oraz istotnych zmian na politycznej mapie Europy. Materialne skutki wojny, osłabienie pozycji gospodarczej Europy i wzrost znaczenia Stanów Zjednoczonych oraz utrzymujące się napięcie polityczne uświadamiały elitom intelektualnym skalę problemów i zagrożeń. Zmiana układu sił w Europie w rezultacie zjednoczenia i ekspansji gospodarczej Niemiec naruszyła dziewiętnastowieczny mechanizm równowagi politycznej, czego dowodem były dwie wojny: Francji z Prusami (1870–1871) i I wojna światowa (1914–1918) [Rosamond, 2000, s. 20–21]. Dlatego politolodzy i socjolodzy włączyli się do ogólnoeuropejskiej dyskusji nad przebudową systemu politycznego, która gwarantowałaby większe bezpieczeństwo wszystkim narodom kontynentu. Efektem tej dyskusji i zarazem najważniejszym osiągnięciem w historii idei zjednoczenia Europy była publikacja książki *Pan-Europa*, autorstwa R. Coudenhove-Kalergiego. Przedstawił on koncepcję unii federalnej, która wzbudziła duże zainteresowanie polityków europejskich, szczególnie francuskich. R. Coudenhove-Kalergi podjął również działalność organizatorską, tworząc Unię Paneuropejską w celu uzyskania poparcia dla koncepcji Paneuropy najbardziej wpływowych środowisk oraz ich przywódców we wszystkich krajach europejskich.

Jesienią 2013 roku minęła 90. rocznica wydania książki *Pan-Europa*, warto więc poszukać analogii i związków Unii Europejskiej z koncepcją unii federalnej R. Coudenhove-Kalergiego i ocenić jego wkład w historię integracji europejskiej jako ideologa, inspiratora procesów integracyjnych oraz organizatora ruchu paneuropejskiego. Podstawowymi źródłami wiedzy o założeniach federalistycznej wizji wspólnej Europy Kalergiego wykorzystanymi w niniejszym opracowaniu są polskie tłumaczenie *Pan-Europy* A. Leśnika z 2005 roku, dokumenty wydane w zbiorze *Building European Union* przez Manchester University Press w 1997 roku oraz literatura.

1. Przesłanki i założenia koncepcji Paneuropy

W przedmowie do swojej książki R. Coudenhove-Kalergi podkreślił, że poważnym problemem Europy jest brak konstruktywnego myślenia o nowym porządku politycznym, który zapewniłby większe bezpieczeństwo i zwiększył szanse uniknięcia kolejnej wojny. Zamiast poszukiwania rozwiązań dla Europy jutra w piśmiennictwie dominowały wspomnienia z wojny i rozpamiętywanie jej przyczyn [Coudenhove-Kalergi, 2005, s. 8]. Przywódcy europejscy, mimo strat i ofiar wojny, nie przejawiali chęci do budowania porozumienia między skonfliktowanymi krajami i nie wykazywali wystarczającej determinacji, aby przeprowadzić pożądane zmiany polityczne. Poważnym problemem były wysokie odszkodowania wojenne nałożone na Niemcy (6,6 mld funtów szterlingów w pieniądzu i towarach) [Booker, North, 2003, s. 6]. John Maynard Keynes przestrzegał, że tak wygórowane żądania wobec Niemiec mogą stać się powodem wybuchu w Europie kolejnej wojny, i niestety miał rację. Podobne stanowisko w tej sprawie prezentował Coudenhove-Kalergi, twierdząc, że unia federalna może powstać pod warunkiem zamknięcia historycznych konfliktów między Francją i Niemcami oraz pojednania na bazie sprawiedliwie wymierzonych odszkodowań, a unia celna dałaby możliwość połączenia niemieckiego węgla i francuskiej rudy żelaza w paneuropejski przemysł wydobywczy i hutniczy [Booker, North, 2003, s. 94; Salmon, Nicoll, 1997, s. 8–9].

Podstawę koncepcji Paneuropy stanowiły następujące założenia [Coudenhove-Kalergi, 2005, s. 112–114]: 1) nowy ustrój polityczny w Europie powinien być polityczno-gospodarczym związkiem państw utworzonym na podstawie konstytucji wzorowanej na modelu Stanów Zjednoczonych Ameryki, 2) Europa byłaby jednym podmiotem wobec innych kontynentów i sił światowych, a wewnętrznie federacją, w której każde państwo miałoby maksimum wolności, 3) Paneuropa miałaby dwie izby: narodów i państw, pierwsza mogłaby mieć do 300 członków, według zasady jeden deputowany na jeden milion mieszkańców, natomiast izbę państw tworzyłoby 26 przedstawicieli z 26 europejskich rządów, 4) budowanie Paneuropy obejmowałoby cztery etapy: a) zwołanie konferencji paneuropejskiej przez jeden lub więcej rządów, b) zawarcie układu o obligatoryjnym sądzie rozjemczym oraz umowy o gwarancjach między wszystkimi demokratycznymi państwami europejskimi, c) utworzenie paneuropejskiej unii celnej, połączenie Europy w jeden obszar gospodarczy (autor podkreślał konieczność zachowania wolnego tempa w przekształcaniu gospodarki), d) ukonstytuowanie Zjednoczonych Państw Europy, 5) Paneuropa w wymiarze terytorialnym miała być tzw. małą Europą, bez Wielkiej Brytanii i Rosji (obejmującą 26 państw i 7 małych terytoriów), co zostało uzasadnione globalną polityką Wielkiej Brytanii i stworzeniem własnego międzykontynentalnego związku państw, natomiast w przypadku Rosji zdecydowała odrębność ustrojowa, kulturowa i zbudowanie eurazjatyckiego mocarstwa światowego.

Najważniejszymi argumentami uzasadniającymi utworzenie federacji paneuropejskiej przedstawionymi przez Coudenhove-Kalergiego były przede wszystkim

niebezpieczeństwo uzależnienia gospodarczego wynikającego z przewagi konkurencyjnej Stanów Zjednoczonych i zagrożenie militarne ze strony bolszewickiej Rosji (nazwy ZSRR nie używał). Za realny uważał atak na Europę Zachodnią i dojście Armii Czerwonej aż do Renu. Wymienił wiele zalet zjednoczenia państw europejskich, spośród których na uwagę zasługują: zabezpieczenie przed wybuchem wojny między państwami europejskimi, korzyści państw Europy Wschodniej, które czułyby się bardziej bezpieczne i nie musiałyby ponosić dużych wydatków na zbrojenia, poprawa sytuacji mniejszości narodowych. Inne pozytywne skutki, jak np. możliwość rozbrojenia, jawią się jako zbyt naiwne [Coudenhove-Kalergi, 2005 s. 115–116].

Duże zaangażowanie autora *Pan-Europy* na rzecz zatrzymania destrukcyjnych procesów powodujących marginalizację głównego centrum w globalnym układzie sił, jakim była Europa do I wojny światowej, wiązało się z tym, że urodził się on i dorastał w Austrii. I wojna światowa oraz upadek monarchii austro-węgierskiej (1867–1918) spotęgowały jego obawy o przyszłość Europy, brał pod uwagę jej dalszą dezintegrację, której należy zapobiec poprzez utworzenie federacji państw [Eilstrup-Sangiovanni, 2006, s. 19]. Sytuacja w Europie spowodowała wzrost wrażliwości wielu jej mieszkańców na zagrożenia zewnętrzne, w tym zwłaszcza ze strony Rosji. R. Coudenhove-Kalergi uważał, że problem imperialnej polityki państwa rosyjskiego mógłby być rozwiązany dzięki prowadzeniu pokojowej polityki i solidarnej odpowiedzialności wszystkich krajów europejskich za rosyjsko-europejską granicę, paneuropejski sojusz obronny [Eilstrup-Sangiovanni, 2006, s. 46]. Miał świadomość bezsilności bezpośrednich sąsiadów Rosji w przypadku konieczności ochrony granic ze względu na różnicę potencjałów gospodarczych i militarnych (np. Polska i Rumunia).

Z lektury prac J. Chodorowskiego [Chodorowski, 1999, s. 4 i 11] wynika, że Coudenhove-Kalergi zdradzał sympatie proniemieckie, prezentując swoje stanowisko w kwestii granic po traktacie wersalskim (1919) i dopuszczając możliwość ich przesunięcia (stosował skróty językowe i niedomówienia). Należy przyznać, że w wyniku presji Francji warunki traktatu wersalskiego były bardzo surowe dla Niemiec, które straciły ponad 12% swojego terytorium i wszystkie kolonie zamorskie, zaś Alzacja i Lotaryngia wróciły do Francji. Kalergi otwarcie wyraził swoją opinię w sprawie niemieckich roszczeń terytorialnych, gdy po kilku latach popierał żądania dotyczące korytarza gdańskiego. Niemniej w *Pan-Europie* Niemcy zostały wymienione w kontekście analizy zagrożeń dla Europy: „Dziś Niemcy są politycznie bliższe państwu rosyjskiemu niż Zachodowi”. Zawarły z Rosją układ o przyjaźni w Rapallo (1922) i odmówiły przystąpienia do Związku Narodów Europejskiej Wspólnoty Państw, a niemiecka orientacja na Rosję stwarzała jedno z największych niebezpieczeństw dla przyszłości Europy [Coudenhove-Kalergi, 2005 s. 47]. Już w kolejnym akapicie Coudenhove-Kalergi jednak starał się usprawiedliwić politykę Niemiec wobec Rosji, stanowiącą wynik stosunków z Francją – jeśli dochodziło do ich pogorszenia, Niemcy zawierały sojusz z Rosją. Kalergi przerzucił w ten sposób część odpowiedzialności za sytuację w Europie na Francję, oczekując od niej politycznego umiaru.

Analizując treść książki *Pan-Europa*, można zauważyć dużą wiedzę i zdolność autora do oceny obserwowanej rzeczywistości w wymiarze globalnym i regionalnym, do przewidywania skutków współzależności zjawisk oraz ich oceny w różnych aspektach: historycznym, kulturowym, społecznym, politycznym i ekonomicznym. Jednak formułowane tezy nie są łatwe do interpretacji, ponieważ Kalergi stosował uogólnienia, nie zagłębiając się w szczegóły. Jako doktor filozofii i z zamiłowania historyk miał skłonność do analizy zjawisk na różnych etapach dziejów, poszukując analogii – traktował tę wiedzę jako niezwykle cenną w rozwoju idei zmieniających świat [Łukaszewski, 2002, s. 28]. Diagnostyczna część koncepcji została rozwinięta bardziej niż postulatywna. R. Coudenhove-Kalergi nie przedstawił projektu unii federalnej z jasnym podziałem władzy pomiędzy federację, kraje i władze lokalne, jak uczynił to A. Spinelli (1944). Ograniczył się do wskazania podstawowych założeń dotyczących konstytucji, modelu unii federalnej i parlamentu. Podkreślił natomiast, że konstytucja zjednoczonej Europy powinna gwarantować równość narodów i zawierać klauzule uniemożliwiające dominację jednych państw nad innymi.

Pan-Europa wzbudzała duże zainteresowanie, wznawiano jej nakłady, tłumaczono na wiele języków, a w dziedzinie książki politycznej przedstawiała wyjątkową wartość jako koncepcyjna forma idei zjednoczenia Europy. Przyczyniła się do rozwoju federalistycznego modelu w działalności na rzecz zjednoczenia Europy, w którą zaangażowało się wielu polityków. Jednak podejmowane przez nich próby budowania wspólnej Europy były skazane na niepowodzenie, jak wiele innych inicjatyw współpracy międzynarodowej, które upadały w warunkach kryzysu 1929–1933 i w następstwie rozwijającego się nacjonalizmu.

2. Richard Coudenhove-Kalergi jako organizator ruchu paneuropejskiego

Z przedmowy do *Pan-Europy* wynika, że jej autor nie zamierzał ograniczać swojego zaangażowania w budowę jedności europejskiej do wkładu ideologicznego, lecz traktował książkę jako środek do celu, jakim było stworzenie wielkiego ruchu politycznego, dzięki któremu można byłoby ideę zjednoczenia Europy urzeczywistnić. Natomiast końcowe fragmenty publikacji stanowią swego rodzaju odezwę do narodów europejskich uświadamiającą im potrzebę promowania idei paneuropejskiej i popierania w wyborach tych polityków, którzy jasno opowiedzą się za budowaniem wspólnego państwa dla wszystkich Europejczyków. Coudenhove-Kalergi uważał, że zjednoczenie Europy będzie możliwe, jeśli zwolennicy Paneuropy uzyskają większość we wszystkich parlamentach narodowych. Zapowiedział również, że przywództwo w propagowaniu idei i ruchu proeuropejskiego sprawować będzie Unia Paneuropejska.

Kalergi rozpoczął działalność organizatorską niezwłocznie po wydaniu *Pan-Europy*, którą rozesłał niemal po całym świecie. Odzew był bardzo szybki, po miesiącu deklarację przystąpienia do Unii Paneuropejskiej zgłosiło ponad tysiąc osób. Istotne znaczenie miało też wsparcie finansowe udzielone przez hamburskiego bankiera

i finansistę Maksa Warburga – po 60 tys. marek w złocie przez kolejne 3 lata. Dzięki tym środkom możliwe było sprawne organizowanie narodowych oddziałów Unii Paneuropejskiej [Chodorowski, 1999, s. 10].

Koncepcja Paneuropy i działalność Coudenhove-Kalergiego zostały z zainteresowaniem przyjęte przez znane osobistości z kręgów intelektualnych, wśród których znaleźli się Heinrich i Thomas Mannowie, Stefan Zweig, Gerhard Hauptmann, Rainer Maria Rilke, Franz Werfel, Arthur Schnitzler, Sigmund Freud oraz wielu innych [Baier, 2006]. Zwolenników Paneuropy przybywało i wkrótce do jego grona dołączyli między innymi Albert Einstein, Pablo Picasso, pisarze francuscy Paul Valery, Guillaume Apollinaire, St. John Perse, intelektualny filar Republiki Weimarskiej Karl Tucholski, przedstawiciele środowisk intelektualnych i biznesowych z Włoch, w tym twórca imperium Fiata Giovanni Angelli [Booker, North, 2003, s. 9].

Pierwszy narodowy oddział Unii Paneuropejskiej powstał w Austrii, a jego przewodniczącym został były kanclerz Ignaz Seipel. W Czechosłowacji honorowe przewodnictwo objął ówczesny minister spraw zagranicznych Edward Benes, sympatykiem Paneuropy był także prezydent Tomasz Masaryk. We Francji stanowisko przewodniczącego oddziału UP powierzono ministrowi L. Loucherowi, pierwszemu pomysłodawcy integracji niemieckiego przemysłu wydobywania węgla i francuskiego hutnictwa żelaza jako ważnego warunku zapewnienia pokoju w Europie. Funkcje wiceprzewodniczących pełnili przedstawiciele prawicy i lewicy, co było dowodem poprawności politycznej, gdyż sytuowało ruch paneuropejski ponad podziałami partyjnymi. Oddziałem Unii Paneuropejskiej w Niemczech kierował przewodniczący Reichstagu, socjalista P. Loebe. Do wybuchu II wojny światowej oddziały UP powstały w większości krajów europejskich, w tym w Polsce, choć pojawiły się problemy wynikające ze stanowiska Coudenhove-Kalergiego dotyczącego niemieckich żądań terytorialnych wobec Polski, czyli sporu o korytarz gdański, w którym autor *Pan-Europy* stał po stronie Niemiec.

Zwieńczeniem sukcesu w propagowaniu idei Paneuropy i tworzeniu ogólnoeuropejskiego ruchu zjednoczeniowego był I Kongres Unii Paneuropejskiej w 1926 roku w Wiedniu, który swoją obecnością uświetniło ponad 2000 znamienitych gości z 24 krajów. Przyjęto statut i program Unii Paneuropejskiej, wybrano radę centralną oraz powołano przewodniczącego, którym w wieku 32 lat został Richard Coudenhove-Kalergi. Projekt Stanów Zjednoczonych Europy zdobywał coraz większe poparcie, zwłaszcza centrowo-lewicowe. Zdecydowanie nie akceptowali go jedynie komuniści i nacjonaliści [Łukaszewski, 2002, s. 38; Marszałek, 1996, s. 82]. Do wybuchu II wojny światowej odbyły się jeszcze trzy Kongresy UP: w 1930 roku w Berlinie, w 1932 roku w Bazylei i w 1935 roku w Wiedniu.

3. Polityczny odbiór koncepcji Paneuropy

Prawdziwy sukces Coudenhove-Kalergiego polegał na tym, że jego książka ukazała się we właściwym momencie historii Europy, gdy większość polityków

sprawujących wówczas władzę miała świadomość konieczności podjęcia współpracy w celu odbudowy gospodarki i pozycji kontynentu w światowym układzie sił. Dlatego przyjęli oni koncepcję Paneuropy jako propozycję dającą nadzieję na realizację tego celu. Powstała w ten sposób i umacniała swoje wpływy grupa federalistów, którą tworzyli między innymi prominentni politycy, tacy jak A. Briand i E. Herriot (premierzy Francji), T. Masaryk i E. Benesz oraz G. Stresemann (minister spraw zagranicznych Niemiec), a także tacy, którzy zaistnieli na szczytach polityki w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu [Urwin, 1995, s. 5].

Największe zaangażowanie w realizację koncepcji Paneuropy wykazywali politycy francuscy, w szczególności A. Briand i E. Herriot. Jako jeden z pierwszych publicznie określił swoje stanowisko w sprawie utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy ówczesny premier Francji E. Herriot w przemówieniu poświęconym bezpieczeństwu Europy z 24 października 1924 roku [Urwin, 1995, s. 6]. Jednak najbardziej aktywnym zwolennikiem powstania unii federalnej był A. Briand, który wielokrotnie, poczynając od 1919 roku, zgłaszał propozycje jej utworzenia. Najważniejszą jego inicjatywą było memorandum (plan Brianda) skierowane do wszystkich europejskich państw (27) Ligi Narodów z 17 maja 1930 roku. Coudenhove-Kalergi wiązał z Briandem i jego pozycją wybitnego polityka europejskiego duże nadzieje na zmaterializowanie idei Paneuropy i był rozczarowany faktem, że przedstawiony plan unii federalnej sformułowany tak ostrożnie, że jego autor, posługując się nazwą „unia federalna”, proponował współpracę w ramach modelu międzyrządowego bez ograniczania autonomii państw. Wkrótce okazało się, iż plan Brianda (oficjalna propozycja Francji), zgłoszony w trudnych okolicznościach politycznych i ekonomicznych, nie spotkał się z zainteresowaniem innych krajów europejskich.

Wraz ze śmiercią A. Brianda (1932), L. Louchera (1931) i G. Stresemanna (1929) Kalergi utracił bliskich współpracowników i inspiratorów zjednoczenia Europy. Zwłaszcza odejście Brianda oraz kryzys gospodarczy i radykalizacja europejskiej sceny politycznej w latach 30. zapoczątkowały poważne problemy w działalności Unii Paneuropejskiej, gdy jej przewodniczący zmienił protektorów, wiążąc się z politykami niemieckimi, a następnie wszedł w konflikt z E. Herriotem, który przejął funkcję honorowego przewodniczącego UP, sprawowaną wcześniej przez Brianda. Wydarzeniem powodującym daleko idące zmiany w strukturach UP był otwarty konflikt z politykami francuskimi po opublikowaniu przez Kalergiego artykułu pouczającego premiera Francji Herriota, jak powinien naprawić szkody wyrządzone narodowi niemieckiemu żądaniami zawartymi w traktacie wersalskim [Marszałek, 1996, s. 85–87]. Delegacja francuska zbojkotowała obrady III Kongresu Unii Paneuropejskiej w 1932 roku w Bazylei, co wykorzystali licznie przybyli delegaci niemieccy i zdominowali nowe struktury organizacji.

Zabieganie o wsparcie u polityków niemieckich spowodowało, że Coudenhove-Kalergi przestał być wierny swoim ideałom i stał się rzecznikiem interesów Niemiec – wielokrotnie pisał o potrzebie rewizji granic z Polską w czasopiśmie „Paneuropa”, wydawanym przez Unię Paneuropejską. W takiej sytuacji polscy działacze opuścili

UP przed jej IV Kongresem w 1935 roku. Od 1932 roku ruch paneuropejski tracił zwolenników i znaczenie. Jego poważne kłopoty zaczęły się wraz z dojściem do władzy Hitlera, literatura paneuropejska została zakazana, a działalność Unii Paneuropejskiej koncentrowała się w Austrii. W Wiedniu odbył się ostatni przed wojną kongres Unii, na którym przestrzegano przed zagrożeniami, jakie niósł ze sobą rozwój w Europie narodowego socjalizmu.

Celem działalności Kalergiego w latach 1934–1938 było stworzenie koalicji Austrii, Francji i Włoch, dlatego zabiegał on o rozmowę z Mussolinim. Aneksja Austrii w 1938 roku (Anschluss) spowodowała zniszczenie zasobów w siedzibie Centrum Paneuropejskiego w wiedeńskim Hofburgu, w tym 40 tys. tomów prac, korespondencję i archiwum [Baier, 2006]. Coudenhove-Kalergi próbował kontynuować pracę w Szwajcarii i Paryżu, gdzie nawiązał bliskie relacje ze swoim późniejszym sukcesorem, księciem Otto von Habsburgiem. Po wybuchu II wojny światowej Kalergi wyjechał do Stanów Zjednoczonych i tam szukał wsparcia dla koncepcji Stanów Zjednoczonych Europy, prowadząc seminarium badawcze i wykłady na Uniwersytecie w Nowym Jorku. Tam zorganizował również V Paneuropejski Kongres (1943). Po powrocie do Europy (1946) do końca życia (1972) nie należał już do grupy tych federalistów europejskich, którzy mieli bezpośredni wpływ na przebieg procesów integracyjnych. Szukając protektorów politycznych dla własnych paneuropejskich planów, które mimo ograniczonych możliwości dotarcia do środowisk politycznych i opiniotwórczych starał się wprowadzać w życie, popełniał pomyłki.

Zakończenie

Oceniając rolę, jaką odegrał R. Coudenhove-Kalergi w rozwoju integracji europejskiej i poszukując analogii między koncepcją Paneuropy a zasadami funkcjonowania Unii Europejskiej, wydaje się zasadne podkreślenie jego wkładu jako ideologa zjednoczenia Europy. Był pierwszym, który przedstawił szczegółowe uzasadnienie konieczności przebudowy systemu politycznego, posługując się argumentami opartymi na faktach historycznych, oceniając ich skutki oraz interpretując sytuację w Europie i na świecie w aspekcie zagrożenia marginalizacją pozycji Europy. Jego pomysł utworzenia unii federalnej znalazł się w centrum politycznych dyskusji okresu międzywojennego, a wybitny polityk francuski A. Briand przygotował plan integracji politycznej i gospodarczej (1930), proponując przystąpienie do jego realizacji 27 krajom europejskim. Projekt był niezwykle ostrożny, oparty na modelu współpracy międzyrządowej, bez organów ponadnarodowych, ale pozostał bez konstruktywnego odzewu. Europa była już pogrążona w kryzysie gospodarczym, a na scenie politycznej rosły wpływy Hitlera. Paneuropa Coudenhove-Kalergiego na przełomie lat 20. i 30. XX wieku nie miała już żadnych szans na realizację. Państwa nie były zdolne do współpracy, utrudniały dostęp do swoich rynków, następował powrót do autarkii gospodarczej. Taka polityka jeszcze bardziej ograniczała popyt i pogłębiała recesję.

Paneuropa jako koncepcja zjednoczenia Europy cieszyła się największym zainteresowaniem w połowie lat 20. i wówczas też panowały najbardziej sprzyjające warunki do jej realizacji, ale politycy nie byli jeszcze gotowi do podjęcia zdecydowanych inicjatyw prowadzących do osiągnięcia tego celu, nie potrafili przekształcić idei, ogólnych założeń Paneuropy w konkretny plan budowania wspólnej Europy. R. Coudenhove-Kalergi był autorem najważniejszej doktryny okresu międzywojennego oraz inspiratorem ruchu zjednoczeniowego, które miały zapewnić Europie bezpieczeństwo i stabilny rozwój.

R. Coudenhove-Kalergi jako inicjator i przywódca Unii Paneuropejskiej prowadził aktywną działalność organizatorską mającą doprowadzić do przekonania przedstawicieli rządów i elit intelektualnych do propagowanej idei zjednoczeniowej, był jednak często krytykowany za indywidualizm i małą otwartość na masowy ruch społeczny, za brak zdolności do współpracy i zrażanie do siebie ludzi, za niewłaściwy wybór protektorów politycznych oraz – co najgorsze – za ochronę interesów Niemiec po I wojnie światowej. W rezultacie Unia Paneuropejska nie spełniła pokładanych w niej nadziei w zakresie przygotowania krajów i narodów europejskich do poparcia nowego systemu politycznego w Europie. Unia Paneuropejska reaktywowana po II wojnie światowej nie odegrała już większej roli. Natomiast szerzej rozumiany ruch paneuropejski nie załamał się. Zwolenników wspólnej Europy przybywało i powstawały nowe organizacje zrzeszające federalistów. Jeśli nawet Kalergi jako przywódca Unii Paneuropejskiej nie odniósł sukcesu, to przyczynił się do rozwoju silnego ruchu federalistycznego, który od wybuchu II wojny światowej miał nowych przywódców i zwolenników, takich jak Spinelli, de Gasperi, Adenauer, Hallstein, Spaak, Monnet. Natomiast autor *Pan-Europy* po II wojnie światowej stawiał na współpracę z politykami, którzy federalistami nie byli – de Gaulle'em i Churchillem. Europa według pomysłu Monneta (wspólna Europa) wygrała z Europą projektowaną przez de Gaulle'a (konfederacja). Natomiast stanowisko w tej sprawie Churchilla wciąż wydaje się niejasne i wywołuje spory: „był federalistą czy nie był?”. Nie wchodząc w szczegóły, można ten problem ująć następująco: „nie był, lecz był”, co zależało od realizowanych przez niego planów politycznych¹.

Na zakończenie wypada odpowiedzieć na pytanie o więzi i analogie między Paneuropą i Unią Europejską. Jednakowo ważne są powiązania ideowe i personalne. Podstawą planów integracyjnych w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu była koncepcja wspólnej Europy oparta na modelu unii federalnej, co oznaczało kontynuację idei Paneuropy. Autorami i realizatorami planów integracyjnych byli politycy wywodzący się z ruchu paneuropejskiego, którzy tworzyli jednak własny dorobek polityczny. Mimo nieudanej próby utworzenia Europejskiej Wspólnoty Obronnej i Europejskiej Wspólnoty Politycznej w pierwszej połowie lat 50. integracja europejska była kontynuowana w sferze gospodarczej i doprowadziła do dużej współzależności krajów członkowskich, powiązanych wspólnym rynkiem i wspólną

¹ Potwierdzenie takiej opinii można znaleźć w: [Sadowski, 2005, s. 22–23].

walutą. Postępowi integracji gospodarczej nie towarzyszyła polityczna. Idea federalizmu słabnie w warunkach stabilności politycznej, ale współczesna Unia Europejska coraz wyraźniej doświadcza problemów wynikających z dużej autonomii krajów w prowadzeniu polityki społeczno-gospodarczej.

Bibliografia

1. Baier S., (2006), *The History of Paneurope*, [in:] A.H. Perotti (ed), *PanEuropa Union 2006*, www.epaneurope.eu.
2. Booker Ch., North R., (2003), *The Great Deception. The Secret History of the European Union*, Continuum, London–New York 2003.
3. Chodorowski J., (1999), *Richard Coudenhove-Kalergi i jego doktryna zjednoczenia Europy*, „Wolna Polska” nr IV/154, Poznań, jesień 1999.
4. Coudenhove-Kalergi R.N., (2005), *Pan-Europa*, Wyd. Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Raciborzu, Racibórz.
5. Eilstrup-Sangiovanni M., (2006), *Debates on European Integration*, Palgrave Macmillan.
6. Łuczak Cz., (1984), *Dzieje gospodarcze Niemiec 1971–1945*, Wyd. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
7. Łukaszewski J., (2002), *Cel: Europa. Dziewięć esejów o budownictwie*, Noir Sur Blanc, Warszawa.
8. Marszałek A., (1996), *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
9. Rosamond B., (2000), *Theories of European Integration*, Macmillan Press LTD.
10. Sadowski J., (2005), *Polscy federaliści i konfederaliści w czasie II wojny światowej* (część 2), „Studia Europejskie” nr 4, Centrum Europejskie UW.
11. Salmon T., Nicoll Sir W., (1997), *Building European Union. A documentary, history and analysis*, Manchester University Press, Manchester and New York.
12. Urwin D.W., (1995), *The Community of Europe: a history of Europe and integration since 1945*, Longman, London–New York.

Richard Coudenhove-Kalergi as the author of the federal union concept and European integration processes initiator

The aim of this study is to evaluate the most influential doctrine of the interwar period: *Pan-Europe*, and its author as the main ideologist as well as the Pan-European movement creator. The basic outcomes from the analysis are as follows: 1) *Pan-Europe* contributed to development of the federal model of Europe unification. Its conceptual value was confirmed by politicians' interest that resulted in project of founding a federal union presented by France in 1930. 2) The Pan-European movement was a significant school from which the federalists came. The final conclusion is that ideological and personal relationships between *Pan-Europe* and the European Union are of equal importance.